

آذر باقری

در شعر کلاسیک فارسی

و بازتاب آن در نقاشی سنتی ایران

Hassan Karimzadeh

حضور **باغ** در شعر پارسی و نگارگری ایران گواهی می‌دهد که «**باغ**» در فرهنگ ایران زمین، ریشه‌ای بس محکم و دیرین دارد. جایگاه **باغ** و سایه‌ی رنگین و خرم آن بر گستره‌ی فرهنگ و هنر ایران، انگیزه و علاقه‌ی پژوهش را با هدف «بررسی **باغ** در شعر کلاسیک فارسی و بازتاب آن در نقاشی سنتی» در ذهن نگارنده ایجاد نمود. اثر حاضر با مراجعه به منابع معتبر به بررسی سرزمین ایران، فرهنگ اساطیر، دین، اسطوره و گیاهان اسطوره‌ای، فرهنگ باغ و باغ‌آرایی، شعر منظوم، و نگارگری پرداخته، در این میان گاه به شرایط تاریخی نیز اشاره دارد. در انتها تأثیر مستقیم و غیر مستقیم **باغ** در شعر و نگارگری بررسی شده است. امید آن که برای پژوهشگران و دانشجویان مفید واقع گردد.

انتشارات طبری

بررسی باغ در شعر کلاسیک فارسی

و

بازتاب آن در نقاشی سنتی ایران

[از قرن چهارم ه. ق. تا دوره بازگشت ادبی]

تألیف:

آذر باقری

انتشارات طوری

سرشناسه	: باقری، آذر، ۱۳۴۰-
عنوان و نام پدیدآور	: بررسی باغ در شعر کلاسیک فارسی و بازتاب آن در نقاشی سنتی ایران [از قرن چهارم ه. ق. تا دوره بازگشت ادبی] / مؤلف آذر باقری.
مشخصات نشر	: تهران: طهوری، ۱۳۹۰
مشخصات ظاهری	: ۱۹۵ ص.: مصور (رنگی).
شابک	: 978-964-6414-48-8
یادداشت	: کتابنامه.
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: باغ‌ها در ادبیات
موضوع	: شعر فارسی — تاریخ و نقد
موضوع	: باغ‌ها در هنر
موضوع	: نقاشی ایرانی — زمینه و موضوع
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۰ ۲ب۱۶ب/PIR۳۵۵۵
رده‌بندی دیویی	: ۸۱۳/۰۰۸۳
شماره کتابشناسی ملی	: ۱۸۰۳۲۱۷

انتشارات طهوری

شماره ۱۳۰۴، خیابان انقلاب، صندوق پستی ۱۶۴۸-۱۳۱۴۵
تلفن: ۶۶۴۰۶۳۳۰ - فکس ۶۶۴۸۰۰۱۸

بررسی باغ در شعر کلاسیک فارسی
و بازتاب آن در نقاشی سنتی ایران

آذر باقری

چاپ اول ۱۳۹۰

چاپخانه گلشن

تیراژ ۱۱۰۰

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۶۴۱۴-۴۸-۸ ISBN 978-964-6414-48-8

ریال ۱۱۰۰۰۰

تقدیم به سرزمین شعر

تقدیم به سرزمین نقش

تقدیم به نیاکان صاحب اندیشه و هنرپرور

که

از هر رنگ و نژاد با شیرۀ جان

فرهنگ و هنر این آب و خاک را رقم زدند.

و

ایران بزرگ را مهد توجه و تحسین پژوهندگان و

هندوستان جهان قرار دادند.

با تشکر از استاد فرزانه

سرکار خانم دکتر رقیه بهزادی

که بدون راهنمایی‌های دقیق، روشن و دلسوزانه ایشان
هرگز انجام این تحقیق میسر نمی‌شد.

فهرست مطالب

مقدمه ۱۷

فصل اول

سرزمین ایران ۲۱

دین و اسطوره ۲۳

نماد ۲۵

آب ۲۶

خورشید ۲۷

ماه ۲۷

ماه و خورشید ۲۸

گیاهان اسطوره‌ای ۲۸

برسَم ۲۸

درختان مقدس ۲۸

گل‌ها ۳۰

فصل دوم

باغ در فرهنگ ایران زمین ۳۵

باغ چهل ستون ۴۰

- ۴۰..... باغ شاه - فین کاشان
 ۴۰..... باغ شاهزاده ماهان
 ۴۱..... مواردی از باغ ایرانی

فصل سوم

- ۴۵..... زبان و شعر فارسی
 ۵۰..... سبک‌ها
 ۵۱..... سبک خراسانی
 ۵۳..... سبک عراقی
 ۵۵..... مکتب وقوع
 ۵۶..... سبک هندی
 ۵۸..... دوره بازگشت ادبی

فصل چهارم

- ۶۵..... شعر فارسی و طبیعت
 ۶۷..... طبیعت و رودکی
 ۶۷..... طبیعت و منوچهری
 ۶۸..... طبیعت و فردوسی
 ۶۹..... شعر فارسی - باغ، نظامی، عطار، مولوی، سعدی، حافظ
 ۷۵..... گل و گیاه در شعر منظوم فارسی

فصل پنجم

- ۸۳..... پیشینه نگارگری
 ۹۲..... نگارگری - سبک و طبیعت‌پردازی
 ۹۲..... عباسی - سلجوقی
 ۹۴..... ایلخانان - آل اینجو - آل مظفر - جلایری
 ۹۸..... تیموریان
 ۱۰۱..... نگارگری دوره صفوی
 ۱۰۴..... افشار - زندیه - قاجار
 ۱۰۸..... منظومه‌های مصور

فصل ششم

۱۱۷.....	باغ و مینیاتور
۱۲۱.....	حاصل سخن
۱۲۹.....	تصویرهای فصل یک، فصل دو و فصل پنج
۱۶۹.....	تصویرهای فصل شش - گیاهان در باغ
۱۷۷.....	تأثیر مستقیم باغ در شعر منظوم بر مینیاتور ایران
۱۸۳.....	تأثیر غیرمستقیم باغ در شعر منظوم بر مینیاتور ایران
۱۸۶.....	نقشه
۱۸۷.....	منابع و مآخذ
۱۹۱.....	نمایه

فهرست تصویرها

- تصویر (۱-۱): بهار، مهرداد، از اسطوره تا تاریخ، ص ۱۵ ۱۲۹
- تصویر (۱-۲): صمدی، مهرانگیز، ماه در ایران از قدیمی‌ترین ایام تا ظهور اسلام، ص ۱۵۹ ... ۱۲۹
- تصویر (۱-۳): بهزادی، رقیه، آریاها و ناآریاها در چشم انداز کهن تاریخ ایران، ص ۱۰۹ ۱۳۰
- تصویر (۱-۴): سلطان زاده، حسین، تخت جمشید، ص ۴۴ ۱۳۰
- تصویر (۱-۵): ن، فرای، ریچارد، میراث باستانی ایران، ص ۴۷ ۱۳۱
- تصویر (۱-۶): سلطان زاده، حسین، تخت جمشید، ص ۴۵ ۱۳۱
- تصویر (۱-۷): نادعلیان، احمد، باغ ایرانی، ص ۲۶۴ ۱۳۲
- تصویر (۱-۸): مجرد تاکستانی اردشیر، شیوه تذهیب، ص ۹ ۱۳۲
- تصویر (۲-۱): جواهریان، فریار، باغ ایرانی، ص ۱۵ ۱۳۳
- تصویر (۲-۲): فقیه، نسرین، باغ ایرانی، ص ۳۲ ۱۳۴
- تصویر (۲-۳): همان، ص ۳۵ ۱۳۴
- تصویر (۲-۴): همان، ص ۴۸ ۱۳۵
- تصویر (۲-۵): میرمیران، سیدهادی، باغ ایرانی، ص ۵۶ ۱۳۵
- تصویر (۲-۶): نوروز برازجانی، ویدا/ جوادی، محمدرضا، باغ ایرانی، ص ۷۴ ۱۳۶
- تصویر (۲-۷): میرفندرسکی، محمدامین، باغ ایرانی، ص ۲۰۱ ۱۳۶
- تصویر (۲-۸): یلدا، ترانه، باغ ایرانی، ص ۱۱۹ ۱۳۷

- تصویر (۹-۲): آریان پور، علیرضا، باغ ایرانی، ص ۱۲۸ ۱۳۷
- تصویر (۱۰-۲): کورکیان، ا.م / سیکر، ژ.پ، باغ‌های خیال، ص ۸۳ ۱۳۸
- تصویر (۱۱-۲): قیومی، مهرداد، باغ ایرانی، ص ۶۷ ۱۳۸
- تصویر (۱-۵): پاکباز، رویین، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، ص ۱۶ ۱۳۹
- تصویر (۲-۵): صمدی، مهرانگیز، ماه در ایران، ص ۱۶۷ ۱۳۹
- تصویر (۳-۵): ذکرگو، امیرحسین، سیر هنر در تاریخ ۱، ص ۳۹ ۱۴۰
- تصویر (۴-۵): میرزایی مهر، محرابیان، قلیچ‌خانی، سه استاد، ص ۱۷ ۱۴۰
- تصویر (۵-۵): ذکرگو، امیرحسین، سیر هنر در تاریخ ۱، صص ۵۰ و ۵۲ ۱۴۱
- تصویر (۶-۵): مجرد تاکستانی، اردشیر، شیوه‌های تذهیب، ص ۱۰، تصویر ۱۸ ۱۴۱
- تصویر (۷-۵): پاکباز، رویین، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، ص ۲۵ ۱۴۲
- تصویر (۸-۵): همان ۱۴۲
- تصویر (۹-۵): دوبلوئیس، لوکاس / وان در اسپک، روبرتوس، دیباچه‌ای در جهان باستان، تصویر روی جلد ۱۴۳
- تصویر (۱۰-۵): تذهیبی، مسعود / شهبازی، فریده، نقشمایه‌های ایرانی، ص ۹۲ ۱۴۳
- تصویر (۱۱-۵): ایمانی، علی ماهنامه هنر، ش ۵۴-۵۳، ص ۵۷ ۱۴۴
- تصویر (۱۲-۵): ذکرگو، امیرحسین، سیرتاریخ هنر ۲، ص ۲۰ ۱۴۴
- تصویر (۱۳-۵): پاکباز، رویین، نقاشی ایران از دیر باز تا امروز، ص ۴۷ ۱۴۵
- تصویر (۱۴-۵): سودآور - هنر دربارهای ایران، ص ۵۰ ۱۴۵
- تصویر (۱۵-۵): نجفی، محمدباقر، آثار ایران در مصر، لوح رنگی ۱۱۷ ۱۴۶
- تصویر (۱۶-۵): ذکرگو، حسین، سیر هنر در تاریخ ۲، ص ۳۴ ۱۴۷
- تصویر (۱۷-۵): همان، ص ۲۲ ۱۴۸
- تصویر (۱۸-۵): نجفی، سیدمحمدباقر، آثار ایران در مصر، لوح رنگی ۱۴۸
- تصویر (۱۹-۵): کن‌بای، شیلار، نقاشی ایرانی ص ۳۴ ۱۴۹
- تصویر (۲۰-۵): همان، ص ۴۲ ۱۴۹
- تصویر (۲۱-۵): همان، ص ۴۵ ۱۵۰
- تصویر (۲۲-۵): همان، ص ۴۷ ۱۵۰
- تصویر (۲۳-۵): همان، ص ۵۴ ۱۵۱

- تصویر (۵-۲۴): کورکیان، ا.م / سیکر، ژپ، باغ‌های خیال، لوح رنگی ۴۰ ۱۵۱
- تصویر (۵-۲۵): سودآور، ابوالعلاء، هنر دربارهای ایران، ص ۹۷ ۱۵۲
- تصویر (۵-۲۶): پاکباز، رویین، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، ص ۱۰۷ ۱۵۲
- تصویر (۵-۲۷): کورکیان، ا.م / سیکر، ژپ، باغ‌های خیال، لوح رنگی ۵۲ ۱۵۳
- تصویر (۵-۲۸): سودآور، ابوالعلاء، هنر دربارهای ایران، ص ۲۶۸ ۱۵۳
- تصویر (۵-۲۹): همان، ص ۳۷۶ ۱۵۴
- تصویر (۵-۳۰): کن بای، شیلار، نقاشی ایرانی، ص ۹۸ ۱۵۴
- تصویر (۵-۳۱): همان، ص ۱۱۰ ۱۵۵
- تصویر (۵-۳۲): ذکر گو، امیرحسین، سیر هنر در تاریخ ۲، ص ۴۳ ۱۵۵
- تصویر (۵-۳۳): سودآور، ابوالعلاء، هنر دربارهای ایران، ص ۳۸۹ ۱۵۶
- تصویر (۵-۳۴): احسانی، محمدتقی، جلدها و قلمدان‌های ایرانی، ص ۱۴۱ ۱۵۶
- تصویر (۵-۳۵): ماسلنیتسینا، هنر ایران، ص ۱۴۰ ۱۵۷
- تصویر (۵-۳۶): همان، ص ۱۵۰ ۱۵۷
- تصویر (۵-۳۷): هیلنبرند، ربرت، نقاشی ایرانی، ص ۹۳ ۱۵۸
- تصویر (۵-۳۸): همان، ص ۹۴ ۱۵۸
- تصویر (۵-۳۹): ماسلنیتسینا، هنر ایران، ص ۱۴۷ ۱۵۹
- تصویر (۵-۴۰): احسانی، محمدتقی، جلدها و قلمدان‌های ایرانی، ص ۴۹ ۱۵۹
- تصویر (۵-۴۱): همان، ص ۵۴ ۱۶۰
- تصویر (۵-۴۲): نجفی، محمدباقر، آثار ایران در مصر، نقاشی ۳ ۱۶۰
- تصویر (۵-۴۳): پاکباز، رویین، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، ص ۹۹ ۱۶۱
- تصویر (۵-۴۴): ذکر گو، امیرحسین، سیر هنر در تاریخ ۲، ص ۲۳ ۱۶۲
- تصویر (۵-۴۵): نجفی، محمدباقر، آثار ایران در مصر، لوح رنگی ۸۲ ۱۶۳
- تصویر (۵-۴۶): همان، لوح رنگی ۱۱۱ ۱۶۴
- تصویر (۵-۴۷): همان، لوح رنگی ۱۱۲ ۱۶۵
- تصویر (۵-۴۸): کورکیان، ا.م سیکر، ژپ، باغ‌های خیال، ص ۸۲ ۱۶۶
- تصویر (۵-۴۹): همان، ص ۱۲۳-لوح ۵۱ ۱۶۷
- تصویر (۵-۵۰): نجفی، آثار ایران در مصر، نقاشی ۱۱۵ ۱۶۸

- تصویر (۶-۱): الف (سودآور، ابوالعلا، هنر دربارهای ایران، ص ۷۰)..... ۱۶۹
- ب (بختیاری، مرتضی، آشنایی با گل‌ها، ص ۱۱)..... ۱۶۹
- تصویر (۶-۲): کورکیان، ا.م/سیکر، ژ.پ، باغ‌های خیال، ص ۶۳..... ۱۶۹
- تصویر (۶-۳): الف (سودآور، ابوالعلا، هنر دربارهای ایران، ص ۱۳۰)..... ۱۷۰
- ب (هاشمی، اصفهانی، سیداسماعیل، ترویج گلکاری نوین، ۱۶۱)..... ۱۷۰
- تصویر (۶-۴): کورکیان، ا.م/سیکر، ژ.پ، باغ‌های خیال، لوح رنگی ۶۴..... ۱۷۰
- تصویر (۶-۵): الف (بختیاری، مرتضی، آشنایی با گل‌ها، ص ۵)..... ۱۷۱
- ب (کورکیان، ا.م.سیکر/ژ.پ، باغ‌های خیال، لوح رنگی ۱۱)..... ۱۷۱
- تصویر (۶-۶): کورکیان ا.م/سیکر، ژ.ب، باغ‌های خیال، لوح رنگی ۴۶..... ۱۷۱
- تصویر (۶-۷): کن بای، شیلار، نقاشی ایرانی، ص ۴۷..... ۱۷۲
- تصویر (۶-۸): کورکیان، ا.م، سیکر/ژ.پ، باغ‌های خیال، لوح رنگی ۶۶..... ۱۷۲
- تصویر (۶-۹): نجفی، سیدمحمدباقر، آثار ایران در مصر، لوح رنگی ۲۰۳..... ۱۷۳
- تصویر (۶-۱۰): الف (کورکیان، ا.م/سیکر، ژ.پ، باغ‌های خیال، لوح رنگی ۶۴)..... ۱۷۳
- ب (بختیاری، مرتضی، آشنایی با گل‌ها، ص ۴)..... ۱۷۳
- تصویر (۶-۱۱): الف (کورکیان، ا.م/سیکر، ژ.پ، باغ‌های خیال، لوح رنگی ۳۹)..... ۱۷۴
- ب (هاشمی اصفهانی، سیداسماعیل، ترویج گلکاری نوین، روی جلد)..... ۱۷۴
- تصویر (۶-۱۲): الف (مجرد تاکستانی، اردشیر، مبانی نقاشی ایران ج ۱، ص ۱۱۹)..... ۱۷۴
- ب (هاشمی اصفهانی، سیداسماعیل، ترویج گلکاری نوین، روی جلد)..... ۱۷۴
- تصویر (۶-۱۳): کورکیان، ا.م/سیکر، ژ.پ، باغ‌های خیال، لوح رنگی ۴۶..... ۱۷۵
- تصویر (۶-۱۴): همان..... ۱۷۵
- تصویر (۶-۱۵): مجرد تاکستانی، اردشیر، مبانی نقاشی ایران ج ۱، ص ۱۳۵..... ۱۷۵
- تصویر (۶-۱۶): الف (کن بای، شیلار، نقاشی ایرانی، ص ۴۷)..... ۱۷۶
- ب (جزایری، غیاث الدین، زبان خوراکی‌ها ج ۲، ص ۳۳)..... ۱۷۶
- تصویر (۶-۱۷): نجفی، سیدمحمدباقر، آثار ایران در مصر، لوح رنگی ۱۵۶..... ۱۷۸
- تصویر (۶-۱۸): همان، ص ۲۰۱..... ۱۷۸
- تصویر (۶-۱۹): کورکیان ا.م/سیکر، ژ.پ، باغ‌های خیال، لوح رنگی ۶۴..... ۱۷۹
- تصویر (۶-۲۰): همان، لوح رنگی ۶۵..... ۱۷۹

تصویر (۶-۲۱): همان، لوح رنگی ۷۰.....	۱۸۰
تصویر (۶-۲۲): همان، لوح رنگی ۵۰.....	۱۸۰
تصویر (۶-۲۳): همان، لوح رنگی ۸۷.....	۱۸۱
تصویر (۶-۲۴): سودآور، ابوالعلا، هنر دربارهای ایران، ص ۹۶.....	۱۸۱
تصویر (۶-۲۵): ماسلنیتسینا . س. هنر ایران، لوح رنگی ۱۰۶.....	۱۸۲
تصویر (۶-۲۶): کورکیان، ا.م/ سیکر، ژ.پ، باغ‌های خیال، لوح رنگی ۱۱.....	۱۸۴
تصویر (۶-۲۷): همان، لوح رنگی ۲۸.....	۱۸۵
تصویر (۶-۲۸): سودآور، ابوالعلا، هنر دربارهای ایران، ص ۹۶.....	۱۸۵

مقدمه

از هنر سخن گفتن و قلم زدن آسان نیست. به ویژه، اگر، خاستگاه آن، سرزمینی کهن با قدمت چند هزار ساله باشد. ایران چنین سرزمینی است. گاه بررسی یک موضوع که به ظاهر سهل و آسان می‌نماید، در کمال تعجب و ناباوری از هزارتوی پر رمز و راز و مبهم تاریخ سردرمی‌آورد.

پژوهش حاضر مصداق و گواه همین مطلب است. چرا که «بررسی باغ در شعر کلاسیک فارسی و بازتاب آن در نقاشی سنتی ایران» مسیر پژوهش را از همان ابتدای امر به دل اسطوره‌ها و باورهای کهن کشانید. در هنگام تحقیق، تأکید شاعران و نقاشان بر روی برخی واژه‌ها و نقوش گیاهی برای تجسم بخشیدن باغ، اهمیت نقش گیاهان را نشان داد. گیاهانی از قبیل سرو، سوسن، لاله، نرگس و ... به فراوانی در شعر و نقاشی بازتاب یافته‌اند. رجوع به گذشته‌های دور یادآور این نکته است که برخی از گیاهان به صورت نماد در باورهای اجداد و نیاکان ما زندگی می‌کرده‌اند. لذا برای پیگیری موضوع، پیشینه گیاهان و جایگاه ارزشی آنان در فرهنگ اسطوره‌ها اهمیت داشت. در این مرحله آیین‌های کهن نشان دادند که باغ به

منزلۀ یک «هستی»، گاه به صورت زمینی و گاه آسمانی حضور می‌یابد. پیشروی تحقیق، الگوهای باغ ایرانی را نیز نمایان ساخت. اما محتوای اصلی پژوهش ایجاب می‌کرد که روند تدریجی شعر در ادوار مختلف، طبیعت‌پردازی در شعر و اشاره‌های باغ در آن از یک سو؛ بازنگری نقاشی سده‌های مختلف، شیوه‌های ترسیم نقوش گیاهی به ویژه باغ، از سوی دیگر مطالعه شود. به همین دلیل به کتب مختلف تاریخی، هنری، فرهنگی، لغت‌نامه‌ها، دیوان اشعار، فصل‌نامه‌ها، آلبوم‌های مینیاتور و ... مراجعه شد. البته همواره سعی پژوهشگر بر این بود که از نمونه‌های شعری و تصویری مناسب با موضوع استفاده نماید. برقرار نمودن ارتباط بین مفاهیم ادبی و عناصر بصری در این پژوهش شرایطی را فراهم آورد تا هم‌زمانی و هم‌سویی شعر و نقاشی در سده‌هایی از تاریخ هنری ایران بهتر نمایان شود.

از زمان حضور باغ در شعر تا بروز و بازتاب آن در نقاشی سنتی ایران راه طولانی‌ای سپری شد چرا که طرح باغ، کسب شیوه‌های هنری پیچیده‌ای را در امر نگارگری می‌طلبد تا بتواند به صورت یک مجموعه کامل از انواع گیاهان، درختان، گل‌های رنگارنگ، پرندگان نغمه‌سرا، جوی‌های روان و ... بر روی کاغذ، متجلی گردد. در واقع این تجلی الگویی از باغ ایرانی بود که چون بهشت مصور می‌شد.

در طی مراحل پژوهش، نگارنده دریافت، هنرمندان مشرق زمین به‌ویژه ایرانیان، چه نبوغ و اعجاز حیرت‌انگیزی در کاربرد عناصر بصری و ترکیب آن‌ها به صورت یک مجموعه واحد در کنار هم، از خود نشان داده‌اند. این زمان، به عین ثابت شد که نقاشی سنتی ایران گنجینه‌ای نفیس از مجموعه عناصر بصری است که نگارگر ایرانی هر یک را چون نگین انگشتی، بسیار دقیق در جای خود نهاده است. هر چند انگیزه اصلی انتخاب این موضوع، علاقه شخصی بود، اما واقعیت امر این است که نگارنده خواست، در وادی علم و هنر راهی را پیموده باشد.

از آنجا که کتاب حاضر بازنویسی پایان‌نامه‌ام در مقطع کارشناسی ارشد می‌باشد، لازم و شایسته می‌دانم از جناب دکتر امیرشرف آریان‌پور که همواره از حمایت‌های بی‌دریغ‌شان در دوره دانشجویی بهره‌مند بودم تشکر کنم. همچنین از انتشارات طهوری که در امر چاپ و انتشار اثر قبول زحمت و مرا یاری نمودند بسیار سپاسگزارم. امید آنکه پرتوی از خورشید عالم‌افروز هنر ایران بر این دفتر تابیده باشد.

آذر باقری

فصل نهم

باغ و مینیاتور

به یاد داریم که گیاهانی چون چنار و سرو در فرهنگ اساطیری ایران نقشی بارز داشتند و به دلیل اهمیت و حرمتشان نزد ایرانیان در «باغ»ها و «کاخ - باغ»ها، کشت می‌شدند. تعبیر اساطیری آن‌ها را همیشه به اصلی‌ترین و نمادی‌ترین نقوش گیاهی در طول تاریخ، از نقش برجسته‌ها گرفته تا نقاشی‌های ادوار مختلف، بدل کرد. گیاهان زیبا و خوش آب و رنگی چون چمن، نرگس، سمن، شکوفه و بنفشه — تصویر (۱-۶) — که بارها و بارها در اشعار منظوم ایران منعکس شده است، چند سده دیرتر، به صورت نقوش اصلی در کنار چنار، سرو، گاه صنوبر و بید در مینیاتور ایران ظاهر شدند — (تصویر ۲-۶). گیاهان مقدسی چون هوم و گز نیز به احتمال قریب به یقین در این نقوش وجود دارد اما از آنجا که نقاش ایرانی از تخیل و انتزاع بهره می‌جوید، نمی‌توان نقش دقیقی از آن‌ها یافت. تنها می‌توان گیاهانی شبیه به آن‌ها را حدس زد همان‌طور که نقوشی شبیه به سوسن، نسترن، نرگس، لادن، شقایق — تصویر ۳-۶ — و پامچال وجود دارد.

در این میان، شکوفه‌های صورتی، سفید و گاه سرخ به واقعیت شکوفه‌های گیلان و بادام نزدیک‌ترند. (تصویر ۴-۶)

گل‌های سرخی نیز در مینیاتور مکتب هرات به صورت بوته‌های بلند، تصویر

شده‌اند که به احتمال منظور همان گل سرخ چینی است - تصویر (۵-۶). صلابت چنار، قامت موزون سرو، حضور بیش‌تر آن‌ها را در مینیاتور ایران موجب شد. ضمن آنکه شکل برگ‌ها و تنه این درختان در طراحی نگاره‌ها بسیار کارساز و یاری‌رسان بود. عناصر دیگری که نگارگر در ترسیم باغ از آن‌ها مدد می‌جوید پرندگانی چون بلبل - (تصویر ۶-۶) - درختان میوه مثل سیب و نارنج - (تصویر ۷-۶) - و ستارگان و مهتاب است - (تصویر ۸-۶).

"در ادبیات فارسی ماه بیش‌تر مظهر زیبایی و روشنی و نمونه علو و بلندی است و در ارتباط با این مفاهیم است که کنایات و استعارات و ترکیبات متعددی از قلم خیال آفرین شعرای ایران تراوش کرده و بخصوص زیبایی زنان به ماه مانند شده است".^۱

ماهی نتافت چون رُخت از برج نکویی سروی نخواست چون قدت از جویبار حسن^۲

نگارگر ایرانی با بهره‌گیری از کلام خیال‌انگیز شاعر و قلم نقش آفرین خود فضای رویاگونه‌ای از شب مخملین پولک‌دوزی شده از ستاره و ماه می‌آفریند - تصاویر (۸-۶) و (۲۷-۶). از عناصر دیگری که نقاش در ترسیم فضای باغ استفاده می‌کند، حوض مرکزی و چهار آبراه ملهم از باغ بهشت و کوشک است - تصویر (۹-۶).

در باغ مینیاتور ایرانی محیط، با زیبایی‌های طبیعی آراسته و تقدس طبیعت در هنر ایرانی منعکس شده است. بنابراین ارتباط انسان با طبیعت در تفکر ایرانیان قبل و بعد از اسلام همیشه وجود داشته و طبیعت تقدیس و ستایش شده است و معماری و نقاشی ایرانی از دیرباز تاکنون با این اعتقاد به آفرینش آثار هنری پرداخته است.^۳

باغ در نگارگری ایران با نگرشی بهشت‌گون به انواع گل‌ها و ریاحین خوشبو، درختان تنومند و سربه فلک کشیده، پرندگان رنگارنگ سرمست و جویباران مزین است. با چنین تفکری باغ در مینیاتور ایران سرزنده و شاداب نقش می‌پذیرد و زیباترین منظره‌پردازی مینیاتور جهان خلق می‌شود.

از گل‌هایی که به احتمال زیاد در طراحی نقوش گل و گیاه مینیاتور الهام گرفته شده است می‌توان به زنبق (تصویر ۱۰-۶) نرگس (تصویر ۱۱-۶) لاله سرنگون (تصویر ۱۲-۶) اشاره کرد. از دوره صفویه گل شاه عباسی کمابیش در برخی از

مینیاورها پدیدار می‌شود - تصویر ۱۳-۶. به این موارد می‌توان نقوش درختچه‌های
پرحرکت سرو - تصویر ۱۴-۶ - و برخی از گل بوته‌های خیالی خود هنرمند را که به
احتمال از تلفیق چند بوته به وجود آمده‌اند، اضافه کرد - تصویر ۱۵-۶. در خاتمه، گیاه
باستانی هوم را پژوهشگر با تطبیق دو نقش با هم، احتمال می‌دهد همان نقش هوم باشد
- تصویر ۱۶-۶.

یادداشتهای

۱. یاحقی، محمدجعفر، فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی، ص ۳۸۵.
۲. خطیب رهبر، خلیل، حافظ، ص ۵۳۶.
۳. جوادی، شهره، فصلنامه نظر، ص ۳۰.

مینیا تورها پدیدار می‌شود - تصویر ۱۳-۶. به این موارد می‌توان نقوش درختچه‌های
پرحرکت سرو - تصویر ۱۴-۶ - و برخی از گل بوته‌های خیالی خود هنرمند را که به
احتمال از تلفیق چند بوته به وجود آمده‌اند، اضافه کرد - تصویر ۱۵-۶. در خاتمه، گیاه
باستانی هوم را پژوهشگر با تطبیق دو نقش با هم، احتمال می‌دهد همان نقش هوم باشد
- تصویر ۱۶-۶.

یادداشت‌ها

۱. یاحقی، محمدجعفر، فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی، ص ۳۸۵.
۲. خطیب رهبر، خلیل، حافظ، ص ۵۳۶.
۳. جوادی، شهره، فصلنامه نظر، ص ۳۰.

حاصل سخن

در این پژوهش برای «باغ در شعر کلاسیک ایران و بازتاب آن در نقاشی سنتی ایران» ابتدا مراحل شناسایی سرزمین ایران، نمادها و اسطوره‌ها، پیوند دین و اسطوره، شناسایی گیاهان اسطوره‌ای، ارزش نمادین باغ در فرهنگ ایران، صورت گرفت. سپس شعر و زبان فارسی، سبک‌های شعری، طبیعت پردازی در شعر، حضور باغ در شعر، پیشینه نگارگری، سبک‌ها و مکتب‌های هنر نقاشی در دوره‌های مختلف تاریخی، ترسیم باغ در مینیاتور با تأثیرپذیری از شعر با کمک نمونه‌های شعری و تصویری، بررسی شد. طی مراحل پژوهش، نگارنده کوشیده است که مطالب را در ارتباط با هنر و فرهنگ ایران انتخاب و استفاده کند. حاصل کار را می‌توان به اختصار موارد ذیل، بدین شرح فهرست کرد:

• ایران

❖ ایران سرزمینی است با تمدن چند هزار ساله که گویش‌ها، آیین‌ها و باورهای گوناگونی را در خود جای داده است. موقعیت‌های متنوع جغرافیایی نیز بر فرهنگش تأثیر گذاشته است؛ تا حدی که مردم هر منطقه به نوبه خود اسطوره‌های گوناگونی را آفریدند.

❖ آغاز هزاره اول پیش از میلاد، دسته‌ای از آریایی‌ها از سمت شمال و کرانه دریای خزر وارد فلات ایران شدند و قوم خود را ایران نام نهادند. شکل‌گیری

موقعیت جغرافیایی ایران در ادبیات پهلوی به صورت اساطیری نیز مطرح شده است.

❖ اساطیر در مناسک دینی و باورهای مردم ایران نقش اساسی داشته است. ❖ درختان، گل‌ها و انواع گیاهان در فرهنگ ایرانی، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است. گیاهانی چون برسم که در مراسم خاصی استفاده می‌شد، سرو که نشانهٔ سرسبزی بود و نوع خاصی از آن را زرتشت برای نخستین بار در کاشمر کاشت. چنار جلوهٔ استحکام و شوکت پادشاهان بود و در نزد ایرانیان بیش‌ترین ارزش را داشت.

❖ مردم بهشت را به منزلهٔ باغی محصور و مکانی برای وحدت میان بشر و خداوند می‌شناسند. همچنین در آیین زرتشتی از ریشه‌های درخت زندگی، چشمه‌ای جاری است که چهار رود بهشت از آن سرچشمه می‌گیرد. بنابر سنت مزدایی، باغ بهترین مکان و امکان اتصال به عالم بالاست، چرا که میان دنیای زمینی و دنیای آرمانی واقع است.

❖ کلمهٔ «پاری‌ذاسا» در اوستا و پارسی باستان به معنی محوطه، حصار، باغ و بوستان است که همین واژه با مختصر تغییر به زبان یونانی، ارمنی و عربی راه یافته است.

❖ ریشه‌های اعتقادی ایرانیان به احداث باغ‌ها و کاخ - باغ‌ها انجامید و دولت‌های مقتدری چون هخامنشیان از دوستداران اصلی هنر باغ آرایی بودند.

❖ ایرانیان در کاشت درختان، گل‌ها، تقسیم بندی و نظم دادن فضای باغ دقت کافی داشته‌اند، از انواع درختان میوه و گیاهان تزینشی، انواع گل‌های معطر، آبراهه‌ها، حوض‌ها و فواره‌ها همراه با نوآوری و خلاقیت، استفاده می‌کردند.

• زبان و شعر فارسی

از قدیمی‌ترین ادوار تا امروز؛ زبان فارسی سه مرحلهٔ طولانی را پشت سر نهاده که نزد پژوهندگان تاریخ به سدهٔ دوره‌های پارسی باستان، پارسی میانه و فارسی دری موسوم است. زبان پهلوی نزدیک‌تر از بقیه به زبان فارسی دری است. زبان مردم ایران

در اوایل ورود اسلام همان پهلوی بوده است و شعر به لهجه‌های بخش‌های مرکزی و جنوبی ایران را پهلوی می‌گفتند.

❖ شعر پهلوی بر دو گونه بود یکی اشعار پهلوی پیش از اسلام، از قبیل اشعار **مانی** یا قطعاتی از کتاب *زریران* یا *درخت آسوریک* که برخی معتقدند سراسر شعر است. دوم شعرهایی که مقارن با ورود اسلام یا در قرون اولیه هجری سروده شده است.

❖ تعیین کیفیت وزن اشعار پیش از اسلام مشکل به نظر می‌رسد، چرا که نحوه تلفظ و تعیین هجاها دقیقاً مشخص نیست.

❖ در سده‌های نخستین، پس از ورود اسلام شعر فارسی تحت تأثیر عروض عرب درآمد. تا جایی که به تدریج سنت عروضی کاملاً جای سرده‌های قبلی را گرفت.

❖ ادبا و شعرا پس از استیلای اعراب زبان عربی را آموختند و بدون هیچ اشکالی توانستند با تسلط بر اوزان عربی شعر بسرایند.

❖ اما از اواخر سده چهارم که زمینه اجتماعی نو برای احیای فرهنگ ایران به کمک حکومت‌های مستقل ایرانی فراهم شد، شعر به زبان فارسی با اوزان عربی متداول شد که شروع آن از ناحیه خراسان است.

❖ در طی چند سده شعر فارسی با توجه به شرایط محیطی - فرهنگی شاعر روش‌ها و سبک‌های گوناگونی یافت که هر یک ویژگی خاص خود را پیدا کرد. به طور عمده، این سبک‌ها عبارت بودند از **سبک خراسانی**، **سبک عراقی**، **مکتب وقوع** - **سبک هندی**، **دوره بازگشت**.

❖ همچنان که ایران در ساخت و سازهای ابنیه خود دوباره کاخ - باغ‌ها را متداول کرد، در شاخه‌های دیگر هنری‌اش نیز خلاقیت و نوآوری بیش‌تری نمایان گردید. شعرای ایرانی نیز توانستند احساس و برداشت شفاف خود را نسبت به محیط اطراف بهتر بیان کنند.

❖ در **سبک خراسانی** شعرای چون **منوچهری**، **سیستانی**، **فردوسی** توانستند کمابیش طبیعت را آن گونه که هست، به صورت واقع‌گرایانه در وصف طبیعت

یا صحنه پردازی داستان‌های حماسی توصیف کنند.

❖ در سبک عراقی رفته‌رفته با تسلط اندیشه‌های عرفانی و صوفیانه که با درون‌گرایی فلاسفه، ادبا و شعرا همراه بود، واقع‌گرایی شعر نقصان یافته، شعر فارسی متعالی و سرشار از عواطف رقیق عاشقانه با احساسی آسمانی شد. در این دوره، الفاظ عربی و پیچیدگی‌های شعری بیش‌تری به کار رفته است. از شعرای این دوره می‌توان به سعدی، مولوی و حافظ اشاره کرد.

❖ هر چند که در سبک خراسانی جلوه باغ، واقعی و در سبک عراقی بیش‌تر تمثیلی و بهشت‌گونه است، اما در دوران عراقی، داستان‌هایی چون *خمسه نظامی و همای و همایون خواجوی کرمانی*، تجسم واقعی از فضای باغ‌ها و کاخ - باغ‌ها به وجود می‌آورد. همچنین آخرین استاد سبک عراقی جامی بود. هفت *اورنگ جامی* به پیروی از *خمسه نظامی* سروده شد، و غزل‌های او *حُسن ختامی* بر دوره عراقی به‌شمار می‌آید.

❖ در مکتب وقوع و سپس سبک هندی نوعی افراط، دلخوری و تأثر وجود دارد که نمی‌تواند نگاهی شاداب همانند سبک خراسانی یا نگاهی عارفانه و تمثیلی همانند سبک عراقی نسبت به طبیعت و باغ داشته باشد. از شعرای معروف این دوره می‌توان به بیدل و صائب تبریزی اشاره کرد.

❖ دوره بازگشت ادبی که از اواخر دوره صفوی شروع می‌شود، در واقع نوعی مقاومت و پشت پا زدن به افراطی‌گری سبک هندی است. اما شعر این دوره حرف تازه‌ای ندارد و هر چند که با شعرای خوش‌ذوق و قریحه‌ای چون فروغی بسطامی، قرین است، اما در واقع مضامین و روش کار همان ادامه و تقلید از سبک خراسانی و سبک عراقی است. شعرای این دوره بیش‌ترین تأثیر را از سعدی و حافظ گرفتند.

❖ در سبک‌های نامبرده، گیاهانی که همیشه ارزش ویژه‌ای در فرهنگ این سرزمین داشتند، به نحو زیبایی وارد مضامین شعری شدند. گیاهانی چون سرو، چنار، لاله، سنبل، بنفشه، چمن و ... اما جایگاه گیاهان در شعر بنا بر

موقعیت هر دوره، متفاوت است، یا صورتی واقعی دارد، یا به کنایه و در لفافه تمثیل به کار رفته است.

• نقاشی

نقاشی ایرانی به دلیل برخی کمبودها و یا برخی تحریم‌ها، چند سده دیرتر از شعر وارد میدان شد. اما تجربه‌هایی که ایرانیان از هزاران سال پیش بر سفالینه‌ها، دیوارنگاره‌ها و نقوش برجسته کاخ‌ها داشتند و یادگاری که از نسخ مصور/ارژنگ‌نامه مانی برایشان برجای مانده بود، موجب شد تا نگارگران بار دیگر خود را باز یابند. همانند ادبیات، نگارگری ایران نیز تحت تأثیر شرایط اجتماعی قرار گرفت، چنان که با تأثیرپذیری از دستاوردهای داخلی و تبادل نظر با فرهنگ‌های همجوار یا حتی مهاجم، به شیوه‌های متنوعی دست یازید. این شیوه‌ها بر حسب اینکه در چه ناحیه یا مرکز هنری پا گرفت و توسط فرمانروایان چه دوره‌ای تقویت شد، نامگذاری شده است. از جمله این شیوه‌ها می‌توان به مکتب عباسی، سلجوقی، مغولی، هرات، صفوی و قاجاریه اشاره کرد. نگارگر ایرانی توانست با کوله باری از تجارب در مراکز هنری منظومه‌های مناسب و پسندیده‌ای را که از نظر محتوایی و داستانی برای خاص و عام جذاب بود، انتخاب و مصور کند و بدین ترتیب، یک همسویی، همدلی و همگامی با هدفی مشترک بین ادبیات و نقاشی شکل گرفت.

❖ از میان آثاری که در سبک‌های مختلف سروده شد، چند منظومه بهترین مضامین داستانی را برای نگارگران، حداقل به مدت چند سده فراهم کردند که شاخص‌ترین آن‌ها عبارت بودند از شاهنامه فردوسی، خمسه نظامی، همای و همایون خواجوی کرمانی، هفت اورنگ جامی، بوستان و گلستان سعدی، دیوان حافظ و....

❖ فضاهای داستانی‌ای که از طبیعت، انسان و ابنیه، نگارگر ترسیم می‌کرد، بسته به روش هر دوره متفاوت است. نگارگران نقوش گیاهانی را که نمادی از طبیعت تلقی می‌شدند، به فراخور هر دوره انتخاب می‌کردند. در سده‌های نخستین همزمان با مکتب عباسی، نقوش گیاهی تنها به چند تک شاخه محدود می‌شد

و این امر تا سده‌های حدود شش الی هفت ه. ق ادامه داشت. به نظر می‌رسد که هنرمندان نقاش سده‌های نخستین هنوز پیرو طبیعت‌نگاری ساده پیش از اسلام بودند.

❖ مکتب بین‌المللی عباسی در بغداد پا گرفت که بیش‌تر متأثر از نگارگری ساسانی و بیزانس بود. همان‌طور که گفتیم، نقوش این دوره ساده، رنگ‌ها کم‌تنوع بود، تک درخت یا حتی شاخه‌ای می‌توانست نشانی از طبیعت باشد.

❖ مکتب سلجوقی که با روی کار آمدن سلجوقیان پا گرفت، همچنان، هنر سده‌های پیش از اسلام را دنبال می‌کرد. البته در اثر روابط تجاری - فرهنگی سلجوقیان با چینیان برخی از عناصر چینی به هنر ایران راه یافت.

❖ دوره ایلخانی که چند دهه پس از حمله مغول از دوره غازان خان به طور رسمی در ایران آغاز شد، در واقع با کنار نهادن تعصب‌های دوره‌های پیشین، دریچه تازه‌ای را به روی نگارگران ایران باز کرد. ایلخانان به دلیل روابط و مناسباتی که با کشورهای دیگر برقرار کرده بودند، شرایط مناسبی را از لحاظ رویارویی فرهنگ‌ها ایجاد کردند.

این شرایط سبب شد که نگارگر ایرانی ضمن برآوردن خواسته‌های مغولان، تلاشی در جهت هماهنگ کردن عناصر نواحی مختلف و بیگانه از هم، انجام دهد. البته این تلاش بی‌نتیجه نماند و نگارگران توانستند از این عناصر به وحدتی ترکیبی دست یابند. نگارگران این دوره بیش‌ترین تأثیر را از نقاشی چینی گرفتند. این تأثیرپذیری موجب شد که نقاشی ایرانی دید بازتری نسبت به پیرامون خود پیدا کند. ضمن آنکه احساس شاعرانه نقاش در حرکت آزاد قلم مو افزایش یافته، نقش و رنگ بیش‌تر به بازی گرفته شد. همچنین حرکت ساقه‌های گیاهان، حرکت ابرها و پرندگان نغمه‌سرا، طراوت و شادابی بیش‌تری از طبیعت را به نمایش گذاشت.

❖ مکتب هرات، در دوره تیموری پا گرفت. شاهرخ هرات را مرکز هنری قرار داد و جمعی از هنرمندان را در این مرکز جمع کرد. سلاطین دیگر نیز از جمله سلطان حسین بایقرا به این روش ادامه دادند. در مکتب هرات به طبیعت‌پردازی بسیار اهمیت می‌دادند و فضاهای زیاده‌تری از مینیاتور به طبیعت

اختصاص می‌یابد. این پیشرفت، مدیون نوآوری و جسارت جُنید، نقاش مشهور دوره ایلخانی - جلایری است که طبیعت‌پردازی پس از خود را بسیار تحت تأثیر قرار می‌دهد.

از رجال دیگری که موجب رونق هنر این سرزمین شده‌اند میرعلیشیر نوایی وزیر فرهیخته سلطان حسین بایقرا است، از هنرمندان سرشناس دوره تیموری می‌توان بهزاد را نام برد که به جایگیری پیکره‌ها در مینیاتور و زندگی روزمره آدم‌ها بسیار توجه می‌کرد.

❖ مکتب صفوی به دو دوره اصلی تقسیم می‌شود. دوره اول پیرو سبک هرات و بهزاد بود و شاهنامه طهماسبی در ادامه همین روش مصور شد. دوره دیگر به رضا عباسی مربوط می‌شود که با قلمی آزاد و سهل به طراحی پیکره‌ها می‌پرداخت.

رضا عباسی با پیشینه‌ای که از زمان بهزاد وجود داشت، برای اولین بار به چهره انسان بها داد و نقاشی را از متن ادبی جدا ساخت. از لحاظ طبیعت‌پردازی می‌توان به طرح گل و مرغ اشاره کرد که خود طرحی شعر گونه با خیالی از باغ و بهشت است. همچنین در این دوره برای نخستین بار نفوذ هنر نقاشی اروپایی را شاهدیم. محمدزمان از نقاشانی بود که به شیوه اروپایی نقاشی می‌کرد.

❖ مکتب قاجار، این دوره نسبت به دوره پیش از خود تأثیرپذیری بیش‌تری از سبک‌های اروپایی داشت. پرده‌نگاری از چهره درباریان در قطع بزرگ، نقاشی قهوه‌خانه‌ای، نقاشی گل و بلبل بر روی قلمدان و جعبه آینه‌ها، متداول شد. طبیعت‌پردازی بیش‌تر به سبک اروپاییان را نقاشان چیره‌دستی چون صنیع‌الملک و کمال‌الملک رواج دادند. نقاشی دوره قاجاریه را می‌توان حد فاصلی بین هنر نگارگری پیشین و هنر دوره جدید دانست که با وجود عجیب بودن، از جذابیت خاصی برخوردار است.

با توجه به مطالب و نمونه تصویرهایی که شاهدی بر تأثیر مستقیم و غیرمستقیم باغ شعر بر مینیاتورها، می‌توان سخن را بدین‌گونه پایان داد:

برای ردیابی «باغ شعر» در «مینیاتور» ایران ناگزیر از بررسی کتاب‌هایی هستیم که در سه دوره ارزنده مصور شدند: در دوره «ایلخانی - جلایری»، با تلاش جُنیید نقاش، باغ رخصت حضور یافت، در مکتب تیموری به زیباترین تجلی احساس رسید و به اهتمام سلطان محمد، نقاش دوره اول صفوی، طبیعت در ادغام نقش‌ها و رنگ‌ها خود به شعر مبدل شد.

باغ در مینیاتور ایران به انواع گل‌ها و گیاهان، شکوفه‌های سفید و صورتی و پرندگان مزین است. آبراه‌ها یا نهرهای کوچکی لابه لای درختان روان است و پرندگان با شادابی میان گل‌های رنگارنگ نغمه‌سرایی می‌کنند. بسیاری از پژوهشگران معتقدند که باغ‌های ایرانی با الهام از الگوی بهشت نقش پذیرفته است.